

УДК 342.716:343.1

Вікторія Бережанська,*ад'юнкт кафедри конституційного та міжнародного права
Національної академії внутрішніх справ*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НЕ ДАВАТИ ПОКАЗАННЯ АБО ПОЯСНЕННЯ ЩОДО СЕБЕ, ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ЧИ БЛИЗЬКИХ РОДИЧІВ

Стаття присвячена аналізу теоретичних аспектів і практичних проблем забезпечення правоохоронними органами конституційного права не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Обґрунтована можливість обмеження відповідного права виключно на підставі рішення суду. Досліджено практичні аспекти діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення конституційних прав громадян.

Ключові слова: конституційні права, право на мовчання, імунітет свідка.

Постановка проблеми. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод надає право кожному «при розгляді будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення ... не бути примушеним до дачі показань проти самого себе або до визнання себе винним» [1]. Європейський суд з прав людини у справі «Джон Муррей проти Сполученого Королівства» (п. 45) постановив, що, «хоча воно (право на мовчання – авт.) не згадується спеціально в статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, немає сумнівів, що право зберігати мовчання на поліцейському допиті і право не надавати свідчення проти себе є повсюдно визнаними нормами, що становлять сутність висловлювання про справедливий розгляд відповідно до статті 6» [2]. Привілей від самовикриття передбачений також Міжнародним пактом про громадянські й політичні права (підпункт «g» п. 3 ст. 14), у якому зазначено, що кожен має право під час розгляду будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення не бути примушеним до дачі показань проти самого себе або до визнання себе винним. Іншими словами, будь-яка особа, включаючи обвинуваченого, звільняється від обов'язку давати свідчення, що викривають його в учиненні злочину [3]. Визначене на міжнародному рівні право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів передбачене ст. 63 Конституції України [4]. Реалізація зазначеного конституційного права на практиці в жодному разі не свідчить про «визнання» вини. Таке посилання не може бути підставою для будь-яких підозр правового характеру. Відмовитися давати пояснення – це конституційне право особи. Ця теза повинна однозначно розцінюватися правоохоронними органами у своїй повсякденній практичній діяльності. Загальновизнано, що рівень довіри до правоохоронних органів в Україні є критично низьким уже протягом багатьох років. Але останнім часом він сягнув свого мінімуму за весь період незалежності [5, с. 11].

У статті ми торкнемося пріоритетних напрямів удосконалення практики забезпечення правоохоронними органами конституційного права не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

В основу статті покладено аналіз норм міжнародного права, норм вітчизняного конституційного права, практика Європейського суду з прав людини, Верховного Суду України, Конституційного Суду України, а також наукові праці видатних конституціоналістів, зокрема А. Хальоти. Варто констатувати відсутність комплексних досліджень, присвячених забезпеченню правоохоронними органами конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів з позицій саме конституційного права, так як основні наукові пошуки за цією темою сконцентровані в науці кримінального та кримінально-процесуального права.

Метою статті є теоретичний аналіз та оцінювання забезпечення правоохоронними органами конституційного права не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: 1) визначити можливість обмеження права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів у діяльності правоохоронних органів; 2) охарактеризувати практику діяльності правоохоронних органів у частині обмеження права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів; 3) запропонувати можливі теоретичні та практичні напрями вдосконалення практики забезпечення правоохоронними органами конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

Виклад основного матеріалу. Гарантоване Конституцією України право особи на відмову давати показання або пояснення щодо себе,

членів сім'ї чи близьких родичів є своєрідним доповненням до інституту презумпції невинуватості й розширює можливості захисту особи від кримінального переслідування. Більше того аналізоване нами конституційне право є способом реалізації презумпції невинуватості. Окрім зазначеного, саме це конституційне право покликане гарантувати захист від тиску та примусу в процесі отримання доказів. Дотримання конституційного права особи не давати показання щодо себе чи членів сім'ї, на нашу думку, є важливим елементом усього кримінального судочинства, без якого воно не може вважатися таким, що реалізоване на засадах законності, демократичності, поваги до честі й гідності особи.

У цій конституційній гарантії вбачаємо певний дуалізм: з одного боку, держава гарантує на рівні Конституції це право; з іншого боку, держава повинна й забезпечувати реалізацію цієї норми. Отже, якщо для особи це є правом, визначеним Конституцією, то для правоохоронних органів це є обов'язок.

У розрізі означеного А. Хальота в дисертаційному дослідженні акцентує увагу, що дотримання конституційних прав і свобод людини є важливою передумовою роботи правоохоронних органів. Відповідно, забезпечення права особи на відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів є певним індикатором законності самого провадження, слідства, судового розгляду [6, с. 12].

Право особи на відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів має розглядатися лише як інститут процесуального права, гарантований Конституцією, а не конституційний принцип. У зв'язку з цим необхідно окреслити конституційні межі його застосування правоохоронними органами. У ст. 63 Конституції України йдеться про те, що ніхто «не зобов'язаний свідчити». У відповідних положеннях Кримінального процесуального кодексу України [7] застосовується вислів «*у будь-який момент відмовитися відповісти на запитання*» (п. 2 ст. 18). На нашу думку, подібні формулювання створюють у свідка (потерпілого) хибне уявлення про можливість або мовчати, або говорити на допиті.

Таке розуміння імунітету свідків, як правило, схиляє цього учасника до повної відмови від дачі свідчень про будь-які обставини в кримінальному провадженні. Уважаємо, що свідок (потерпілий) саме зобов'язаний правдиво свідчити на допиті. Конституційний і процесуальний імунітети в принципі не звільняють цих суб'єктів від обов'язку свідчення, оскільки відмова поширюється не на всі відомості, а лише на певну їх частину, що стосується даних, які можуть нашкодити особі, членам його сім'ї чи близьким родичам.

Законодавець однозначно вимагає роз'яснювати право не свідчити проти себе й певного кола близьких родичів будь-якому свідку. Дещо складнішою є ситуація з дачею свідчень законним представником. Наприклад, під час отримання показань від свідка, яким є батько неповнолітнього підозрюваного, безсумнівно, потрібно роз'яснити положення ст. 63

Конституції України, що впливає з характеру взаємин між підозрюваним і таким свідком.

Часом з метою встановлення обставин, що характеризують особистість неповнолітнього, єдиним джерелом таких даних можуть слугувати тільки свідчення його батька, матері, інших близьких родичів. Разом із тим законним представником можуть бути різні суб'єкти. Так, крім батька, усиновителя це може бути представник закладу або організації, під опікою яких знаходиться неповнолітній обвинувачений (підозрюваний). Якщо батько скористається свідочьким імунітетом, то можуть виникнути певні труднощі в доказуванні обставин справи. Чи будуть розцінюватися тиском на свідка відповідні роз'яснення з боку правоохоронних органів? Це питання виходить за межі правничої науки. А тому в таких випадках єдиним орієнтиром для правоохоронних органів має слугувати Конституція України.

Аналогічно можна міркувати про реалізацію імунітету свідків потерпілим, який є юридичною особою. Якщо шкода заподіюється виключно інтересам організації, то кримінальне провадження порушується тільки за заявою або за згодою керівника організації. Відповідно, відомості, які повідомляє заявник, навряд чи можуть завдати шкоди особисто свідку або його близьким родичам, оскільки він лише представляє інтереси установи, а не приватні. Зважаючи на це, на нашу думку, отримана згода на кримінальне провадження може розцінюватися як згода представника юридичної особи дати свідчення. У цьому випадку роз'яснення ст. 63 Конституції України буде зайвим.

На практиці мають місце випадки, коли особа в суді заявляє про тиск з боку слідства в процесі отримання доказів. Чи може в цьому випадку скористатися правом на мовчання слідчий, якого звинувачують у тиску під час отримання свідчень? Як нам видається, тут важлива мета допиту. Так, якщо суд, сторони кримінального провадження цікавляться діями слідчого, які підпадають під ознаки злочину проти правосуддя, то подібний допит недопустимий, так як слідчого належить допитувати як підозрюваного. Якщо ж такий допит відбувся, то роз'яснення ст. 63 Конституції України необхідне. Це дасть підозрюваному (у нашому випадку слідчому) змогу захиститися від обов'язку подати відомості, які явно можуть бути використані проти нього, і нейтралізує негативні наслідки неправильно вибраного процесуального статусу.

Убачаємо, що предметом судових свідчень слідчого можуть бути обставини, що стосуються підстав, умов, порядку проведення допиту й інших слідчих дій. Наприклад, чи був присутній захисник під час дачі показань обвинуваченим, роз'яснювалися йому права, чи дотримані інші конституційні гарантії. У цьому випадку роз'яснення слідчому права на відмову давати показання або пояснення щодо себе не має перешкоджати отриманню вищевказаних відомостей, інакше з'ясування цих обставин буде ускладнене.

На нашу думку, подібні міркування справедливі й щодо отримання свідчень від інших

співробітників правоохоронних органів. Наприклад, працівника органу досудового розслідування необхідно допитати про обставини затримання правопорушника. У зв'язку з цим повідомлення співробітником цього органу на допиті відомостей щодо його службової діяльності є його процесуальним обов'язком, на який не може поширюватися свідочий імунітет. Відмова працівника правоохоронного органу від надання свідчень може перешкоджати встановленню й дослідженню обставин розслідування злочину. Водночас співробітник правоохоронного органу має право не свідчити про факти, які можуть бути використані проти нього. Так, допитуваний може відмовитися говорити на допиті, предметом якого є порушення закону, допущені ним під час затримання.

При цьому слідчий, прокурор може погрожувати застосувати до свідка кримінальну відповідальність за відмову дати пояснення чи показання, оскільки інформація, яка їх цікавить, нібито не стосується особи, яку опитують чи допитують. Проте це виключно шантаж, оскільки визначення, що саме стосується особи, її членів сім'ї або близьких родичів, є суб'єктивною оцінкою та не може бути підставою притягнення до кримінальної відповідальності.

З огляду на вищевказані міркування, відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів можна одночасно подати у двох взаємовиключних категоріях. З одного боку, це діяння, яке заборонено кримінальним законом, з іншого – правомірна дія, оскільки відмова передбачена Конституцією України. Як нам видається, вирішення такої суперечності криється у виявленні характеру відомостей, які охоплюються нормами кримінального та кримінально-процесуального законів. Свідочий імунітет захищає інформацію, пов'язану з допитуваною особою, і відомості, що мають стосунок до інших суб'єктів (членів сім'ї чи близьких родичів). Зміст словосполучення «... щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів ...» свідчить про негативність отримуваних відомостей. Тут виникає запитання про характер шкоди, охопленою цією нормою. Уважаємо, що названа ознака дає змогу «перевести» відмову від дачі показань із правомірної площини в злочин проти правосуддя. В основному негативність відомостей пов'язують із викриттям особи або його близьких родичів у вчиненні будь-якого злочину. Шкода, яка може бути заподіяна суспільним відносинам, регулюється іншими галузями права (адміністративним, сімейним, трудовим тощо), не охоплюється імунітетом свідків. Більше того можна висунути гіпотезу, що імунітет свідка не охоплюється ситуацією, коли особа відмовляється давати свідчення через страх помсти з боку обвинуваченого (підозрюваного). З такою думкою не можна не погодитися, так як у цьому випадку необхідно вживати заходів щодо захисту свідка (потерпілого), якому належить дати свідчення.

При цьому правоохоронні органи у своїй діяльності мають керуватися також абз. 2 п. 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні

правосуддя» від 01.11.1996 № 9, у якому зазначено, що, пропонуючи підсудному дати пояснення щодо висунутого обвинувачення та відомих йому обставин справи, суд має водночас роз'яснити йому, а також його дружині чи близькому родичу зміст ст. 63 Конституції України. Якщо під час проведення дізнання чи попереднього слідства підозрюваному, обвинуваченому, його дружині чи близькому родичу цього не було роз'яснено, показання зазначених осіб повинні визнаватися судом отриманими з порушенням закону, що має наслідком недопустимість їх використання як засобів доказування [8].

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30.09.2009 № 23-рп/2009, згідно з Конституцією України, особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (ч. 1 ст. 63) [9]. Конституційний Суд України відзначає, що кожній особі, зокрема свідку під час допиту в органах дізнання чи досудового слідства та особам під час надання пояснень у державних органах, має бути забезпечена реальна можливість отримувати правову допомогу для захисту від можливого порушення права не давати показань або пояснень щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, які можуть бути використані в кримінальному процесі для доведення обвинувачення зазначених осіб. Такий висновок підтверджує й практика Європейського суду з прав людини: у рішеннях «Яременко проти України» від 12.06.2008 [10], «Луценко проти України» від 18.12.2008 [11] і «Шабельник проти України» від 19.02.2009 [12] суд визнав, що використання показань осіб, які вони давали як свідки без участі адвоката чи іншого фахівця в галузі права, для доведення вини в учиненні злочину ними (свідками) або їхніми співучасниками є порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Висновки

На підставі проведеного дослідження, аналізу норм міжнародного права, норм вітчизняного конституційного права, практики Європейського суду з прав людини, Верховного Суду України, Конституційного Суду України можна зробити такі висновки:

1. Ми вважаємо, що конституційному захисту підлягають лише ті відомості, які здатні заподіяти особі та її близьким родичам шкоду кримінально-правового характеру: дані, що викривають осіб у вчиненні діянь, заборонених законом. Отже, відмова від дачі свідчень не є карною, якщо вона унеможливило самовикриття свідка, потерпілого або викриття в учиненні злочину інших осіб, коло яких визначено законом. Урахування негативних наслідків іншого характеру призвело б до невинуватого розширеного тлумачення й застосування ст. 63 Конституції України, що істотно ускладнило б отримання показань.

2. Крім інформації про особу обвинуваченого, потерпілого, про взаємини з ними, про інші обставини, що мають стосунок до розслідування злочину, в показаннях особи можуть бути певні власні судження. Відповідно, виникає запитання про те, яка частина відомостей потрапляє під захист ст. 63 Конституції України. Під час проведення допиту спочатку досить важко визначити, які відомості можуть нашкодити, а які не становлять небезпеки для особи. Імовірно, у кожній конкретній ситуації слідчий і допитуваний визначатимуть межі імунітету. Разом із тим відмова повідомити відомості, які ґрунтуються на здогадах, чутках, припущеннях або даних без посилання на їх джерело, не передбачає настання наслідків кримінально-правового характеру щодо свідка. Отже, така інформація не потребує конституційного захисту, оскільки в цій частині показання будуть неприпустимими.

3. Інкорпорування в кримінальне судочинство ст. 63 Конституції України призвело до розбалансування відносин у сфері притягнення особи до свідчень, що вимагає уточнення та оновлення відповідних кримінально-процесуальних норм, що регламентують отримання показань. Однак, незважаючи на це, інститут залучення громадян до дачі показань не зазнав істотних змін. До дачі показань свідків може бути притягнутий будь-який громадянин. Під час реалізації права мовчати варто брати до уваги статус допитуваної особи, підстави її участі в кримінальному провадженні, а також предмет майбутніх свідчень.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків є розробка практичних рекомендацій щодо вдосконалення практики правоохоронних органів забезпечення належної реалізації конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів на основі вивчення подібного досвіду в провідних країнах світу, що значно збагатить галузь конституційного права новими ідеями та науковими розробками.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

Стаття посвячена аналізу теоретических аспектов и практических проблем обеспечения правоохранительными органами конституционного права не давать показания или объяснения в отношении себя, членов семьи или близких родственников. Обоснована возможность ограничения соответствующего права исключительно на основании решения суда. Исследованы практические аспекты деятельности правоохранительных органов в сфере обеспечения конституционных прав граждан.

Ключевые слова: конституционные права, право на молчание, иммунитет свидетеля.

The article is devoted to analysis of theoretical aspects and practical problems of providing by law enforcement agencies the constitutional right not to testify or explain anything about himself, family members or close relatives. The possibility to restrict this right only by court decision is grounded. There are researched the practical aspects of law enforcement agencies functioning in the area of constitutional rights providing.

Key words: constitutional rights, right to silence, witness immunity.

2. John Murray v. the United Kingdom, No. 18731/91, рішення від 8 лютого 1996 р.

3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

4. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print1460492345402941>.

5. Права людини в діяльності української поліції – 2015. Науково-практичне видання / упоряд. Є.О. Крапивін. – К. : Асоціація УМДПЛ, 2016. – 408 с.

6. Хальота А.І. Конституційні особливості права та свободи людини і громадянина та їх забезпечення органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / А.І. Хальота ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 19 с.

7. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

8. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>.

9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30.09.2009 № 23-рп/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09>.

10. Справа «Яременко проти України (№ 2)» (Заява № 66338/09) Страсбург 30 квітня 2015 року, остаточне рішення 30/07/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_a75.

11. Справа «Луценко проти України» (Заява № 6492/11), 01.08.2012 до тексту цього рішення були внесені зміни відповідно до правила 81 Регламенту Суду, Страсбург 3 липня 2012 року, остаточне рішення 19/11/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_852.

12. Справа «Шабельник проти України» (Заява № 16404/03) Страсбург, 19 лютого 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_457.